

УДК 94(477.43/.44-22):314.15

**Подільське село на завершальному етапі
радянської доби: поселенська мережа та
міграційні процеси (1961–1991 рр.)**

Скворцова Інна Анатоліївна

У статті досліджуються тенденції змін поселенської мережі та міграційних процесів у селах Вінницької та Хмельницької областей у 60-80-х роках ХХ ст. Встановлено, що у зазначений період відбувалося знелюднення, здрібнення та зменшення чисельності сільської поселенської мережі. Доведено, що головною причиною даного явища стала масова міграція демографічно-активної частини сільського населення у місто.

Ключові слова: подільське село, міграція, депопуляція.

Скворцова Інна. Подольское село на завершающем этапе советской эпохи: поселенческая сеть та миграционные процессы (1961-1991 гг.)

В статье исследуются тенденции изменений поселенческой сети та миграционных процессов в селах Винницкой и Хмельницкой областей в 60-80-х годах ХХ ст. Установлено, что в рассматриваемый период происходило опустошение, измельчение и уменьшение численности селенческой сети. Доказано, что главной причиной данного явления стала массовая миграция демографически активной части селенского населения в город.

Ключевые слова: подольское село, миграция, депопуляция.

Skvorcova Inna. Podolsky village in the closing stages of the Soviet era: the settlement network and migration processes (1961-1991)

This article examines the changes in the settlement network, migration and demographic processes in the villages of Vinnytsia and Khmelnytsky regions in 60-80-ies of XX century. It was established that depopulating, grinding and reducing the number of rural settlement network was in the period. It is proved that the main cause of this phenomenon was the mass migration of demographically-active part of the rural population to the city.

Keywords: Podolsk village, migration, depopulation.

Сучасне українське село характеризується великою кризою, але криза не є актом самозародження, ніколи не з'являється сама по собі і не наділена такою самодостатністю, щоб спричинити глибоку соціально-економічну руїну села та ще у такій масштабності, яку сьогодні спостерігаємо. Зародком кризи була сукупність негативних

процесів пов'язаних із скороченням поселенської мережі, знелюдненням сіл під впливом міграції. Дана проблема недостатньо досліджена і вивчена. Зокрема це знайшло вияв у тому, що в «Історії українського селянства» [8] у розділах присвячених 60-80-тим рр. не проаналізовано тенденції розвитку сільської поселенської мережі, демографічних і міграційних процесів. Частково проблему висвітлено у монографіях Г.Г. Кривчика [14], П.П. Панченко [16], І.В. Рибачака [18], С.С. Падалка [15]. Зважаючи на її важливість та недостатній рівень вивчення автори поставили за мету дослідити тенденції змін поселенської мережі, міграційні процеси в 60-80-ті рр. ХХ ст. у сільських поселеннях Вінницької та Хмельницької областей, що входять до Подільського історико-етнографічного регіону, який на початку ХХ ст. відзначався багато чисельною поселенською мережею, найвищою щільністю сільського населення на 1 км², яке наближалось до густонаселених країн Європи [9, 18].

Сільська поселенська мережа складалася історично на протязі тривалого часу під впливом різноманітних факторів. Існує 3 основні форми розселення сільської людності: дрібнопоселенська, великопоселенська і середня проміжна [13]. У 60-80-ті рр. ХХ ст. відбувається зменшення людності сіл, інтенсивний процес скорочення кількості великих і середніх сіл, перехід їх у малі населені пункти. В результаті виникла проблема «малих сіл». Їх поява насамперед пов'язана із компаніями укрупнення колгоспів у 60-ті, створенням великих спецгоспів у 70-ті рр. В результаті збільшувалася площа землекористування, зростала кількість населених пунктів, які припадали на одне сільськогосподарське підприємство, значно скоротилася кількість сільських поселень, які виконували функції центрів господарств. У великих селах ліквідовувалися дрібні ферми, машинно-тракторні двори. Там уповільнювався або зовсім зупинявся їх соціально-економічний розвиток. Такою є і доля села Жадани Іллінецького р-ну Вінницької області: «Диво – з див – автори економічної ідеї поголового укрупнення колгоспів теж уболівали за село. Державний задум втілювався в життя під гаслом – все для людини! Поглянемо на побут «приєднаного» села з висоти цього гасла. Ні дитячого садка в Жаданах, ні лазні. Із школи, яку хутенько прикрили, злабудили клуб, його соромно людям показати. Скороспішно рушилися загати, рубалися підпори, що затримували робочі руки на селі. Схлинув люд наче вода в ставу. На одного механізатора в Жаданах припадає два трактори. За селом закріплено 150 га цукрових буряків. Хто їх обробляє. Одна ланка. В ланці 4 жінки, яким під п'ятдесят. Вони як би мовить крайні. Зміна не росте» [11, с. 110].

У 60-ті рр. в Україні сформувався ще один підхід до розвитку сільської поселенської мережі, базувався на забезпеченні пріоритетного розвитку лише великих сіл, названих «перспективними» [7, с. 223]. На початку 60-х рр. було прийнято низку постанов, зокрема: «Про заходи по

здійсненню планомірного переустрою сіл в УРСР» від 19 грудня 1964 р., де йшлося про розвиток центральних садиб укрупнених колгоспів та радгоспів, визначалася група «неперспективних» сіл [10, с. 372]. За їх розрахунками оптимальними для перспективних сіл Вінницької і Хмельницької областей визнавалися поселення, які нараховували 2 і більше тисячі жителів. Бригадні та відділкові поселення із кількістю жителів менше 500 чоловік мали функціонувати на правах технологічних підрозділів колгоспів і радгоспів і зараховувалися до «неперспективних» сіл [18, с. 177]. У них рекомендувалося призупинити соціально-побутове будівництво. Це мало згубні наслідки. Проілюструємо на прикладі села Червоний Слuch Теофіпольського р-ну Хмельницької області. На 1987 р. у селі «залишилися лише невеликий клуб, крамниця. Сільські діти навчаються у школі яка знаходилася за 5 кілометрів у сусідньому селі, медичну допомогу жителям села надавав Єлізаветпільський фельдшерсько-акушерський пункт, який знаходився за 6 кілометрів. У селі встановлено 3 телефони, які працювали епізодично. За 10 років у селі не було збудовано жодного закладу соціальної інфраструктури» [2, с. 28]. Таких сіл, де проживало до 200 чоловік у 1988 р. на Хмельниччині нараховувалося 262 [1, с. 74]. На 1 січня 1991 р. у Хмельницькій області за результатами соціального обстеження з 1415 сільських населених пунктів у 48 або 0,2% до їх загальної кількості проживало 49 і менше жителів, у 66 або 0,6% від 55 до 99 чол., у 191 або 3,6% від 100 до 199 чол., у 193 або 6,2% - від 200 до 299 чол., у 301 або 14,5% від 300 до 499, у 423 або 38,5% від 500 до 999 і 183 або 36,0% від 1000 і більше [6, арк. 26]. Було виявлено майже безлюдні села: Вільшани нараховувало – 9 осіб, Держинське – 8 Волочиського р-ну; Вишневе Летичівського р-ну – 4; Сільце Славутського р-ну – 10 [6, арк. 26]. На наш погляд, синтетичним показником знелюднення подільського села є поява порожніх осель, на початку 80-х рр. Про це першою повідомляла місцева преса. Зокрема у газеті «Радянське Поділля» йшлося про знелюднення на прикладі села Притулівка Дунаєвецького р-ну Хмельницької області: «Побачили ми сумну картину – залишені будинки. І сталося це не відразу, а внаслідок політики «безперспективних» бригадних сіл, у яких нібито не вигідно проводити соціально-побутове будівництво» [22, с. 2]. На 1 січня 1986 р. в УРСР було взято на облік 110277 сільських порожніх будинків, з них 14279 у селах Вінницької області. Це був найвищий показник в УРСР. У Хмельницькій області таких спорожнілих осель нараховувалося 6375. На 1 січня 1991 р. з 129069 порожніх будинків у республіці 12211 знаходилося у сільських поселеннях Вінницької і 8425 у Хмельницькій областях. Причина зменшення кількості порожніх будинків у селах Вінниччини, пояснювалася тим, що на 5,6 тис. використовувалося як дачі, а на Хмельниччині лише 3 тис. [19, с. 114-115].

Найбільше скорочення чисельності сільських поселень відбулося у 60-70 рр. Якщо в 1959 р. у Вінницькій області нараховувалося

2580 сільських населених пунктів, то у 1962 р. 1558, у 1970 р. – 1517, у Хмельницькій відповідно 1853, 1492, 1452 [13, с. 58]. В 1980 р. у Вінницькій області нараховувалося 1490 сіл, у 1985 р. їх стало 1468, а у 1990 р. – 1464; у Хмельницькій відповідно 1432, 1415, 1416. Отже, сільська поселенська мережа за період з 1980–1990 рр. зменшилася на 26 у Вінницькій і на 15 сіл у Хмельницькій областях [19, с. 92].

Скорочення сільської поселенської мережі відбувалося шляхом об'єднання їх під однією назвою, для того, щоб приховати справжні масштаби і темпи скорочення поселенської мережі під час укрупнення колгоспів, обезлюднення «неперспективних» бригадних сіл. Протягом 1967–1989 рр. з карти Вінниччини зникло 44 [21, с. 28], а згідно даних Всесоюзного перепису на Хмельниччині нараховувалося 1452 сільські населені пункти, 1979 р. – 1435, 1989 р. – 1417 [6, арк. 26]. Зменшення сільської поселенської мережі відбувалося шляхом приєднання приміських сіл до міст. Через це протягом 1967–1989 рр. у Вінницькій області було знято з адміністративного обліку 68, а у Хмельницькій – 34 села [21, с. 36]. Зменшення сільської поселенської мережі пов'язано із будівництвом у 70-х рр. Новодністровської ГЕС. В результаті на дні Дністровського водосховища опинилося 37 сіл [24, с. 1].

Процес знелюднення, подрібнення та скорочення поселенської мережі прямо і опосередковано пов'язаний із зменшенням чисельності сільського населення. На початку 60-х рр. питома вага сільського населення залишалася високою. Це пояснювалося низьким рівнем промислового розвитку Поділля, яке було нижчим від середніх показників у республіці. На початку 60-х рр. виробництво валової продукції промисловості у розрахунку на душу населення на Вінниччині складало 41,4% загальнореспубліканського рівня, а Хмельниччині – 37%. Другим показником, що характеризує низький рівень урбанізації регіону є чисельність промислово-виробничого персоналу. В цей період в УРСР на 1000 душ населення припадало 106 трудящих зайнятих у промисловості, а на Поділлі лише 45 осіб, що складало 42% загальнореспубліканського рівня [12, с. 169]. З 1960–1991 рр. відбулася урбанізація регіону. Якщо у 1960 р. сільське населення Вінницької області становило 1773,7 тис. чол., то у 1990 р. – 1059,2 тис. чол. тобто зменшилося на 714,5 тис. чол. [3, с. 12]. А населення Хмельницької області зменшилася на 496,5 тис. чол. [20, с. 11].

Темпи зменшення чисельності сільського населення у другій половині 60-70-х рр. набули обвального характеру. Проілюструємо це на прикладі Хмельницької області. Згідно Всесоюзного перепису 1959 р. кількість сільського населення складала 1300,7 тис. чол. або 81% до всього населення в області, за переписом 1970 р. відповідно 1183,7 тис. чол. або 73%, за переписом 1979 р. 998,5 тис. чол. або 64,1%, за переписом 1989 р. – 804,1 тис. чол. або 52,7% [20, с. 11]. З 1966 по 1976 р. сільське

населення Вінниччини зменшилося на 276 тис. осіб або пересічно на 27,6 тис. осіб щорічно [5, арк. 34].

Зменшення сільського населення Поділля відбувалося насамперед під впливом його міграції. На початку 60-х рр. ХХ ст. у сільській місцевості Поділля спостерігався надлишок робочої сили. Рада з вивчення продуктивних сил УРСР на початку 60-х рр. констатувала, що: «У період активних польових робіт наявність трудових ресурсів Поділля перевищує потребу в них, негативно впливає на продуктивність сільськогосподарської праці. На багатьох підприємствах працює понадпланова чисельність робітників, що також позначається на продуктивності праці і собівартості продукції» [23, с. 153]. Інша ситуація із трудовими ресурсами склалася у промисловості України. Тут, поряд із збільшенням обсягів виробництва неухильно зростала потреба у робочій силі. Єдиним джерелом її поповнення було село за умови інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Ще на початку 60-х рр. економіст-аграрник Й. Пасховер підрахував, що за рахунок збільшення ефективності використання трудових ресурсів колгоспів на 1% можна було щорічно вивільняти до 85 тисяч працездатних колгоспників і використавши їх працю в інших галузях [17, с. 40].

В умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва міграція сільського населення у місто і використання її у промисловості, будівництві та інших галузях є закономірним явищем і об'єктивною потребою. Вже на початку 60-х рр. міграція сільського населення Поділля набуває значних розмірів. «Як констатувала рада з вивчення продуктивних сил УРСР у 1963 р. вибуття населення з сільської місцевості Поділля за абсолютними розмірами перевищує механічний приріст у містах в 10-12 разів і значно перевищує потребу у робочій силі міст регіону. Через це населення виїжджало в промислові центри Донбасу, міста РРФСР. За віком структура мігруючого населення характеризується високою питомою вагою молоді» [23, с. 54-55]. Проте, міграція у першій половині 60-х рр. не мала масового характеру. За даними Хмельницького статистичного управління з 1959 по 1965 рр. чисельність сільського населення області зменшилася на 42 тис. чол. або на 3,3% внаслідок не лише переходу населення з сіл на постійне проживання в місто, а в основному в результаті перетворення багатьох сільських поселень (Теофіполь, Чемерівці, Білогір'я) у селища міського типу [12, с. 169]. Але вже на кінець 60-х у 70-х рр. міграція з села набуває масового характеру. Пов'язано це із структурними змінами в економіці регіону, зокрема у 70-х рр. відбувається бурхливий розвиток Вінницької промислової агломерації, головне місце належало машинобудуванню та металообробці. Проведений нами аналіз виявив, що зростання темпів міського населення Вінницької області хронологічно співпадає з часом введення в дію нових і розширенням існуючих підприємств. Це зумовило потребу в робочій силі. В результаті у 70-80-х рр. у селах

спостерігалось різке зменшення сільського населення. Якщо у 1970 р. у селах Вінницької області проживало 1570 тис. чол., то у 1979 р. – 1326 тис. чол., 1989 р. – 1075 тис. чол.; у Хмельницькій області відповідно – 1184 тис. чол., 998 тис. чол., 804 тис. чол. [21, с. 45].

За рівнем сальдо міграції (різниця між тими, що залишили село і тими, що прибули до нього) у 60-80-х рр. Вінницька, а згодом Хмельницька області опинилися серед регіонів УРСР, де спостерігався найбільший відплив сільського населення. У 1970 р. сальдо міграції у Вінницькій області склало 26,4 тис. чол., у 1975 р. – 30,1 тис. чол., у Хмельницькій відповідно 14,0 тис. чол., 26,6 тис. чол. [19, с. 142]. Отже, протягом 1961–1991 рр. результативний показник міграційних потоків сільського населення мав від'ємне значення, що означало перевищення кількості вибулих із села над прибулими.

В результаті дослідження нами доведено, що в розглядуваний період у подільському селі з'явилися і швидко наростали деструктивні явища, пов'язані із знелюдненням, здрібненням та зменшенням чисельності поселенської мережі. Встановлено, що однією з головних причин даного процесу стала абсолютизація і догматизація концепції толкової концентрації у сільському поселенні, яка на думку її прихильників мала забезпечити оптимальні умови для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, економію і раціональне використання капіталовкладень у соціальну та виробничу сфери села. Проте на практиці це обернулося знелюдненням, здрібненням та зменшенням чисельності сільської поселенської мережі в результаті прискореної міграції мешканців сіл у міста. Встановлено, що міграція селян у місто в 60-80-х рр. ХХ ст. набула обвального незворотного характеру і мала важкі наслідки для подільського села. Доведено, що основну масу сільських мігрантів становили особи молодшого працездатного віку. Все це досить негативно вплинуло на статевовікову структуру сільського населення, призвело до його значного зменшення, постаріння, втрати демовідтворювальних функцій. Саме ця обставина, на нашу думку спричинила появу у подільському селі наприкінці 70-х і на початку 80-х рр. такого явища як депопуляція сільського населення, яке стало головною причиною вимирання, деградації, депресивності сільських поселень Вінницької і Хмельницької областей на зламі ХХ і ХХІ століть.

Література

1. *Бондаренко, Г.В.* Соціальний розвиток сіл Хмельниччини (1976-1988)/*Г.В. Бондаренко, І.В. Рибак*//Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 74-75.

2. *Василевський, М.О.* Щоб заново засіяли / М.О. Василевський. – Львів, 1988.
3. *Вінниччина* за 50 років після Великої Вітчизняної війни [Текст] : стат. зб. / Вінниц. обл. упр. статистики. - Вінниця, 1995.
4. *Державний архів* Вінницької області. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 130.
5. *Державний архів* Вінницької області. – Ф. 2355. – Оп. 45. – Спр. 190.
6. *Державний архів* Хмельницької області. – Ф.Р. 1285. – Оп. 23. – Спр. 1185.
7. *Завальнюк, О. М.* Новітня аграрна історія України / О.М. Завальнюк, І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2004.
8. *Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах* / Голова редакційної ради В.М. Литвин. – Т. 2. – К., 2006. – 653 с.
9. *Калініченко, В. В.* Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків, 1997.
10. *Ковпак Л.В.* Неперспективні села /Л.В. Ковпак // Енциклопедія історії України. – Т. 7. – К., 2010. – С. 372 – 274
11. *Колісник, С.* Обкрадені села / С. Колісник // Київ. – 1988. – № 5. – С. 109 – 112
12. *Крачило, М.П.* Основні риси географії населення Поділля / М.П. Крачило // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. – Львів, 1966. – Вип. 1. – С. 168–173.
13. *Кресанов, Д.Ф.* Сельское расселение: социально-экономический аспект / Д.Ф. Кресанов. – К., 1988.
14. *Кривчик, Г.Г.* Українське село під владою номенклатури. (60-80-ті рр. ХХ ст.) / Г.Г. Кривчик. – Дніпропетровськ, 2001.
15. *Падалка, С.С.* Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-ті роки ХХ ст.) / С.С. Падалка. – К., 2002.
16. *Панченко, П.П.* Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) : Навч. посіб. для студ. вузів, вчителів, учнів серед. шк. / П.П. Панченко. – Київ, 1995.
17. *Пасховер, Й.* Питання використання трудових ресурсів колгоспників / Й. Пасховер // Економіка Радянської України. – 1961. – № 2. – С. 39–46.
18. *Рибак, І.В.* Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.) / І.В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2000.

19. *Соціальна сфера села України (науково аналітична розробка)*. – К., 1992.
20. *Социальное и экономическое развитие области от выборов к выборам*. – Хмельницький, 1990.
21. *Шепотько, Л.О.* Українське село: проблеми і перспективи / Л.О. Шепотько. – К., 1991 .
22. *Шокало, М.* Віддалені не значить забуті / М. Шокало // Радянське Поділля. – 1986. – 18 листопада.
23. *Шостак, А.П.* Рух і розміщення населення Поділля / А.П. Шостак // Матеріали наукової конференції по вивченню та використанню продуктивних сил Поділля. – Львів, 1966. – Вип. 1. – С. 151-155.
24. *Шумахер, С.* Села змінюють адреси. РІТАУ: / С. Шумахер // Ленінським шляхом. – 1974. – 15 серпня.